Journal of Athar
ISSN (E.): 2538-1830 - ISSN (P.): 1024-1647
| Vol. 46 | No. 109 | 2025 |

An Analytical Study of Bow Motifs in Islamic Tombstones at the Archaeology Museum of Khalkhal County

Mahan Younespour[1], **Ghazal Azizifar**[2]

1. M.A. student in ArchaeologyDepartment of Archaeology, Faculty of Social Sciences, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil.Iran (Corresponding Author)
Email: Mahan.younespour@gmail.com
2. M.A. student in ArchaeologyDepartment of Archaeology, Faculty of Social Sciences, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.

Article Ifo

https://doi.org/10.66224/Athar.1859.135

Pp: 135 - 158

Article Type:
Research Article

Article History:
Received: 2024/12/24
Revised: 2025/04/19
Accepted: 2025/04/21

Use your device to scan and read the article online

Athar Journal
Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:
Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: https://athar.richt.ir/

Abstract

Islamic art, characterized by its distinct cultural, religious, and social dimensions, has long served as a symbolic medium for conveying religious and societal concepts. Within this tradition, Islamic gravestones integrate artistic and spiritual elements, frequently featuring motifs such as the bow. As an emblem of weaponry and military prowess, the bow carries deep symbolic significance. Khalkhal County, known for its ancient history and rich cultural heritage, is an important area for the preservation of such gravestones. The Archaeology Museum of Khalkhal houses a diverse collection of gravestones that reflect the region's artistic and cultural variety. This study adopts a descriptive–analytical approach, combining library research with field investigations to document and analyze bow motifs on five gravestones of box-shaped and cradle-shaped forms. Findings reveal that the bow motif, beyond its aesthetic qualities, symbolizes the link between the earthly and spiritual realms and represents resilience against the passage of time. These motifs are frequently accompanied by decorative elements such as floral designs, vegetal forms, and geometric patterns, creating a complex visual language for expressing religious and cultural ideals. Comparative analysis with examples from other regions indicates that gravestones featuring bow motifs are predominantly box-shaped and often paired with depictions of swords. The study emphasizes the necessity of preserving and documenting such artifacts, which act as vital symbols of the cultural and historical identity of Islamic society and play a central role in transmitting religious and social values.

Keywords: Islamic Era, Khalkhal, Bow Motif, Iconography, Tombstone.

Citations: Younespour, M. & Azizifar, G., (2025). "An Analytical Study of Bow Motifs in Islamic Tombstones at the Archaeology Museum of Khalkhal County". *Athar*, 46(109): 135-158. https://doi.org/10.66224/Athar.1859.135
Homepage of this Article: https://athar.richt.ir/article-2-1859-en.html

© The Author(s) *Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

Islamic funerary art, as a profound and symbolic facet of Islamic culture, reflects societal values, religious beliefs, and aesthetic principles through its visual elements (Grabar, 1992; Ruggles, 2011). Among these elements, the bow motif occupies a prominent position, symbolizing strength, bravery, and the link between the material and spiritual realms (Kazempour & Shokrpour, 2021). Islamic tombstones adorned with bow motifs serve as more than mere grave markers; they embody the cultural and historical narratives of the communities that produced them (Charaee, 2008). This research focuses on Islamic tombstones preserved in the Archaeology Museum of Khalkhal County, a region notable for its rich material culture and historical artifacts. It examines the artistic, cultural, and symbolic dimensions of the bow motifs found on these tombstones. Specifically, the study seeks to analyze the design and symbolism of bow motifs, explore their broader associations within Islamic cultural and spiritual contexts, and compare them with similar motifs from other Islamic regions (Mohammadian et al., 2020). Through this comparative lens, the research aims to deepen the understanding of Islamic funerary art and highlight its role in safeguarding intangible cultural heritage (Setarnezhad & Afkhami, 2021).

Methods

This descriptive–analytical study investigates weapon motifs, particularly bows, depicted on Islamic gravestones in the Archaeology Museum of Khalkhal County. Data collection involved both library research and fieldwork, including photographic documentation and motif analysis using CorelDRAW software. Five gravestones featuring weapon motifs were selected for detailed examination. To interpret and compare the motifs with those found in other Islamic regions, the study applied content analysis and comparative analysis. The research tools included photography, digital illustration software (CorelDRAW), and bibliographic resources. Fieldwork was constrained by several limitations: the physical degradation of motifs, restricted access to certain gravestones, and the paucity of specialized scholarly resources. All procedures adhered to ethical research standards, including obtaining official authorization from the museum for photography and documentation.

Findings

The bow motifs on the tombstones of Khalkhal serve as profound visual representations of the deeply embedded cultural, religious, and spiritual values of Islamic societies. These motifs are intricately carved with remarkable detail and are frequently accompanied by decorative elements such as floral designs and geometric patterns, forming a rich, multi-layered symbolism. In certain cases, the bow is paired with additional martial symbols, such as swords or prayer niches (mihrabs) which both enhance visual appeal and reinforce symbolic meanings of strength, protection, and divine guardianship (Setarnezhad & Afkhami, 2021). The symbolism of the bow extends far beyond its

aesthetic function. It identifies the deceased as both a defender of the faith and a protector of societal values, signifying their contributions to the defense of their community (Charaee, 2008). Within the broader framework of Islamic cosmology, the bow also resonates with concepts of cosmic balance and resilience, suggesting a spiritual dimension that emphasizes endurance in the face of hardship (Kazempour & Shokrpour, 2021). In this regard, the motif reflects not only martial prowess but also the enduring strength of the soul, transcending physical death. Consequently, the tombstones of Khalkhal function as more than markers of death; they are integral components of the region's cultural landscape, underscoring the community's unique identity while simultaneously echoing broader Islamic funerary traditions observed elsewhere. The careful use of durable materials and sophisticated carving techniques demonstrates the community's respect for its heritage and its commitment to preserving cultural continuity (Grabar, 1992). Comparative analysis with similar motifs from regions such as Azerbaijan and Central Asia reveals shared cultural themes martial strength and spiritual resilience alongside distinctive local stylistic expressions. Such regional variations in artistic practice contribute to a more comprehensive understanding of shared cultural values (Kleiss, 1969). The bow motif reached its height during the Ilkhanid and Safavid periods, reflecting its central role in the socio-cultural structures of these eras. Its continued usage in these periods underscores the enduring significance of the motif within Islamic art and society (Nicolle, 1996). Ultimately, the bow motifs on the tombstones of Khalkhal are not merely ornamental. They stand as powerful symbols reflecting the intersection of martial, spiritual, and cultural values that have shaped the region's identity and affirmed its place within the broader Islamic world.

Conclusion

The bow motifs on Islamic tombstones in Khalkhal embody a synthesis of art and spirituality, symbolizing the connection between the material and spiritual realms of life and death. These tombstones, adorned with intricate designs and decorative elements such as floral, vegetal, and geometric patterns, convey messages of strength, stability, and the bond between heaven and earth. In all examined cases, the bas-relief designs are accompanied by mihrab motifs, underscoring the spiritual and religious significance of these works. Across different historical periods, these motifs served as markers of the social, cultural, and religious status of the deceased, reflecting the prevailing beliefs of the Islamic community of the time. Comparative analyses reveal that such designs were shaped by cultural, social, and religious transformations over the centuries, offering valuable insights into the historical and artistic evolution of the region. The preservation and documentation of these tombstones not only safeguard cultural heritage but also advance our understanding of the cultural and spiritual connections that define Islamic history.

Acknowledgments

The authors would like to express their sincere gratitude to all those who assisted them in carrying out this research

Observation Contribution

In this study, the first author contributed 60% through data collection, result analysis, and writing the main sections of the article. The second author contributed 40% through scientific review, analytical suggestions, and final revisions.

Conflict of Interest

The financial resources for this article were provided by the authors.

فصلنامهٔ علمی اثـر
شـاپای چاپـی: ۱۶۴۷-۱۰۲۴ - شـاپای الکترونیکـی: ۱۸۳۰-۲۵۳۸
| سـال ۴۶ | شـمارهٔ ۱۰۹ | ۱۴۰۴ |

تحلیلی بر طرح و نقش کمان در سنگ‌قبرهای اسلامی موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال

ماهان یونس‌پور[I]، غزل عزیزی‌فر[II]

I. دانشجوی کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Mahan.younespour@gmail.com
II. دانشجوی کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

اطلاعات مقاله

https://doi.org/10.66224/Athar.1859.135

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۵۸-۱۳۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱

فصلنامهٔ علمی اثر
نشریهٔ پژوهشکدهٔ ابنیه و بافت‌های تاریخی،
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:
پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

چکیده

هنر اسلامی، با توجه به ویژگی‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی خود، همواره به‌عنوان یک زبان نمادین در انتقال مفاهیم دینی و اجتماعی عمل کرده است. در این‌میان، سنگ‌قبرهای اسلامی با ترکیب عناصر هنری و معنوی، به‌ویژه ازطریق نقوش خاص، نمادهایی چون کمان را در خود جای‌داده‌اند؛ نقش کمان به‌عنوان نمادی از سلاح و قدرت نظامی جایگاه ویژه‌ای دارد. شهرستان خلخال، با تاریخ کهن و فرهنگ غنی، یکی از مناطق مهم در نگه‌داری و نمایش این سنگ‌قبرها به‌شمار می‌رود. موزهٔ باستان‌شناسی خلخال دارای انواع سنگ‌قبر با اشکال گوناگون است که بازتاب‌دهندهٔ تنوع هنری و فرهنگی این منطقه هستند. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی، انجام شده. داده‌های تحقیق ازطریق مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی‌های میدانی گردآوری شده‌اند و نقوش کمان در پنج نمونهٔ سنگ‌قبر صندوقی و گهواره‌ای تحلیل و مستندسازی شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که نقش کمان در این سنگ‌قبرها، علاوه‌بر جنبه‌های زیبایی‌شناسی، معنایی عمیق از پیوند میان زندگی دنیوی و اُخروی و نمادی از استحکام در برابر گذر زمان را به تصویر می‌کشد. کمان‌ها معمولاً با دیگر نمادهای تزئینی مانند: گل‌ها، گیاهان و نگاره‌های هندسی ترکیب شده‌اند که زبان بصری پیچیده‌ای از مفاهیم دینی و فرهنگی را منتقل می‌کنند. بررسی تطبیقی این نقوش با نمونه‌های مشابه از سایر مناطق نشان می‌دهد که سنگ‌قبرهای دارای نقش کمان عمدتاً از نوع صندوقی بوده و این نقش‌ها غالباً همراه با شمشیر به‌کار رفته‌اند. این یافته‌ها بر اهمیت حفظ و مستندسازی این آثار تأکید دارند و به‌عنوان نمادهایی از هویت فرهنگی و تاریخی جامعهٔ اسلامی نقش به‌سزایی در انتقال مفاهیم مذهبی و اجتماعی دارند.

کلیدواژگان: سنگ‌قبر اسلامی، خلخال، طرح کمان، نمادشناسی.

ارجاع به مقاله: یونس‌پور، ماهان؛ و عزیزی‌فر، غزل، (۱۴۰۴). «تحلیلی بر طرح و نقش کمان در سنگ‌قبرهای اسلامی موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال». اثر، ۴۶ (۱۰۹): ۱۵۸-۱۳۵. https://doi.org/10.66224/Athar.1859.135
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://athar.richt.ir/article-2-1859-fa.html

© The Author(s)
OPEN ACCESS
حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۴ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری است.
این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفادهٔ غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

مقدمه

هنر اسلامی، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین جلوه‌های تمدن بشری، تجلی‌گاه مفاهیمی است که از دل فرهنگ، دین، و ارزش‌های اجتماعی جامعهٔ اسلامی برخاسته‌اند. این هنر، با تأکید بر الگوهای بصری، نمادین و زیباشناختی، بازتاب‌دهندهٔ تحولاتی است که در طول تاریخ به‌واسطهٔ تعاملات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی پدید آمده‌اند (Blair & Bloom, 2006). استفاده از هندسهٔ مقدس، نقش‌مایه‌های گیاهی، کتیبه‌های قرآنی، و ترکیب خلاقانهٔ فرم و محتوا، توانسته است تأثیری عمیق بر هنر جهانی بگذارد. این ویژگی‌ها نه‌تنها بازتاب‌دهندهٔ باورهای مذهبی و فلسفی جامعهٔ اسلامی هستند، بلکه نمایانگر تعاملات گسترده میان فرهنگ‌های اسلامی و غیراسلامی نیز به‌شمار می‌روند (Canby, 2009). درمیان جلوه‌های گوناگون هنر اسلامی، سنگ‌قبرها جایگاهی ویژه دارند. این آثار به‌عنوان بخشی از معماری و هنر یادمانی، علاوه‌بر ارزش زیباشناختی، حامل پیام‌هایی از باورها، هویت اجتماعی و فرهنگی افراد و جوامع هستند (Ettinghausen et al., 2001). سنگ‌مزارها از اجزای مهم مراسم تدفین هستند که علاوه‌بر نشان‌دادن هویت و تاریخ درگذشت متوفی، مفاهیم فرهنگی و باورهای اجتماعی را منتقل می‌کنند. شکل و محتوای این سنگ‌ها در هر منطقه تحت‌تأثیر شرایط جغرافیایی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است (چارئی، ۱۳۸۷: ۶۴). سنگ‌مزارهای دوران اسلامی به‌دلیل تنوع در آرایه‌های تزئینی، ساختار ظاهری و کتیبه‌ها، منابع ارزشمندی برای مطالعات باستان‌شناسی، تاریخ، فرهنگ و هنر محسوب می‌شوند. این آثار، بازتاب‌دهندهٔ اندیشه‌ها و مناسبات اجتماعی جوامع اسلامی بوده و در تحلیل تحولات تاریخی و فرهنگی اهمیت فراوانی دارند (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۶۴). یکی از ویژگی‌های برجسته در سنگ‌قبرهای اسلامی، استفاده از نمادها و نقوش خاص است که هر یک دارای معانی عمیق فرهنگی و دینی‌اند. در این‌میان، کمان به‌عنوان یک عنصر نمادین در بسیاری از سنگ‌قبرها، جایگاهی متمایز دارد. کمان، علاوه‌بر نقش عملی به‌عنوان ابزاری برای جنگ و شکار، در فرهنگ اسلامی نمادی از شجاعت، جهاد در راه خدا، و ارتباط میان انسان و نیروهای الهی بوده است (Grabar, 1992). این نماد، به‌ویژه در دوره‌هایی که ارزش‌های جنگ‌آوری و حفاظت از مرزهای اسلامی برجسته بوده، کاربردی گسترده در هنر و فرهنگ اسلامی پیداکرده است (Ruggles, 2011).

از دوره‌های میانی اسلامی، به‌ویژه در عصر ایلخانی، و تحت‌تأثیر فرهنگ‌های آسیای میانه و جریان‌های مذهبی هم‌چون تصوف و تشیع که در آذربایجان ایران شکل‌گرفتند، سنگ‌قبرهایی با اشکال متنوع در گورستان‌های شمال‌غرب ایران پدیدار شدند. نمونه‌های مشابه این سنگ‌قبرها در مناطقی از جمهوری آذربایجان، ترکیه، بخش‌های مسلمان‌نشین گرجستان و آلبانی نیز مشاهده می‌شود (افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۵۵۴). در بررسی‌های انجام‌شده دربارهٔ سنگ‌مزارهای دوران اسلامی در شمال‌غرب ایران، مطالعات محدودی به تحلیل دقیق نقوش و ساختار این آثار اختصاص یافته است؛ با این‌حال، تاکنون پژوهش‌های جامعی درزمینهٔ شناسایی، مستندسازی و تحلیل این آثار صورت نگرفته است. مطالعات انجام‌شده دربارهٔ سنگ‌قبرهای موجود در موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال، به‌ویژه نمونه‌هایی که دارای نقوش کمان هستند، تاکنون محدود بوده و به‌صورت جامع بررسی نشده‌اند. این سنگ‌قبرها به‌دلیل ویژگی‌های خاص نقوش و آرایه‌های تزئینی خود، از دیدگاه‌های باستان‌شناسی، تاریخ هنر، و فرهنگ‌شناسی اهمیت فراوانی دارند؛ با این‌حال، کاستی‌های موجود در مستندسازی، طبقه‌بندی و تحلیل این نقوش، خلأ پژوهشی در این حوزه را نشان می‌دهد. با توجه به آسیب‌های انسانی و طبیعی که این آثار در طول زمان متحمل شده‌اند، تعداد قابل‌توجهی از سنگ‌قبرها از بین رفته یا در وضعیت نامطلوبی قرار دارند. همین‌امر ضرورت مستندنگاری و مطالعهٔ دقیق نمونه‌های باقی‌مانده را دوچندان می‌کند. در این پژوهش، نگارنده به تحلیل سنگ‌قبرهایی پرداخته که دارای نقوش کمان هستند. این پژوهش، نه‌تنها به مستندسازی این نمونه‌ها اختصاص دارد، بلکه شامل طبقه‌بندی دقیق این سنگ‌ها و تحلیل نقوش موجود بر آن‌ها نیز می‌شود. علاوه‌بر این، تطابق این نقوش با سایر سنگ‌قبرهایی که دارای ویژگی‌های مشابه هستند، به‌منظور درک بهتر روابط فرهنگی، اعتقادی و تاریخی صورت گرفته است. هدف از این‌کار، علاوه‌بر شناسایی الگوها و ویژگی‌های مشترک در نقوش کمان، تلاش برای فهم ریشه‌های فرهنگی و اجتماعی این نمادها است. این تطابق‌ها می‌توانند به بازسازی ارتباطات فرهنگی میان جوامع مختلف و تحلیل باورها و ارزش‌های اجتماعی سازندگان این آثار کمک کنند.

پرسش‌های پژوهش: پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتنداز: ۱) ویژگی‌های ساختاری و تزئینی طرح کمان در سنگ‌قبرهای موجود در موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال چیست؟ ۲) از نظر اشکال سنگ‌قبرهای دارای نقش کمان از چه نوعی هستند؟ ۳) طرح و نقوش کمان در سنگ‌قبرها چه مفاهیمی را منتقل می‌کنند؟

پیشینهٔ پژوهش

مطالعه علمی سنگ‌مزارهای اسلامی در ایران نخستین‌بار توسط «هوشنگ پورکریم» آغاز شد؛ وی در مقاله‌ای با عنوان «سنگ‌مزارهای ایران»، برای نخستین‌بار به تحلیل نقوش و مضامین به‌کار رفته در این آثار پرداخت و بدین‌ترتیب، زمینه‌ای برای مطالعات نظام‌مند در این حوزه فراهم ساخت (پورکریم، ۱۳۴۲). پس از او، «پرویز ورجاوند» در اثر خود با عنوان هنرهای سنتی ایران، سنگ‌مزارهای اسلامی را در چارچوب کلی هنرهای سنتی مورد بررسی قرار داد و به‌ویژه بر تأثیر فرهنگ‌های بومی و اسلامی در شکل‌گیری نقوش آن‌ها تأکید کرد (ورجاوند، ۱۳۶۶). «رضا شعبانی» در پژوهشی میدانی به تحلیل سنگ‌قبرهای اسلامی گورستان‌های تاریخی ایران پرداخته و تأثیر عوامل محیطی، اجتماعی و مذهبی بر طراحی و ساخت این آثار را بررسی و تنوع منطقه‌ای آن‌ها را تحلیل کرده است (شعبانی، ۱۳۹۸). در رابطه با نقش ادوات جنگی در سنگ‌قبرهای اسلامی، «صدرایی» و «معروفی‌اقدم» در مقاله‌ای با عنوان «پژوهشی بر بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبور دوران اسلامی ایران»، به بررسی این نقوش در مناطق مختلف ایران پرداخته‌اند (صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰). از دیگر مطالعات می‌توان به پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد «مریم ثمری» با عنوان «مطالعه و بررسی سنگ‌قبرهای دورهٔ اسلامی شهرستان اردبیل» اشاره کرد که تحلیلی دقیق از نمونه‌های سنگ‌مزارهای این منطقه ارائه داده است (ثمری، ۱۳۹۵). «بهروز افخمی» و «سعید ستارنژاد» در مقاله‌ای تحت عنوان «پژوهشی بر شناخت سنگ‌مزارهای دوران اسلامی شهرستان ورزقان در استان آذربایجان شرقی» به بررسی سنگ‌قبرهای این منطقه پرداخته‌اند (افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۰). ستارنژاد هم‌چنین در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و تحلیل سنگ‌مزارهای اسلامی شمال‌غرب ایران (مطالعهٔ موردی دورهٔ ایلخانی تا پایان دورهٔ صفویه)» به بررسی سنگ‌قبرهای شمال‌غرب ایران پرداخته است (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۱)؛ وی در مقالهٔ دیگری با عنوان «تحلیلی بر سنگ افراشته‌های دوران اسلامی گورستان اونار مشگین‌شهر (شمال‌غرب ایران)» (ستارنژاد و حسین‌پور، ۱۴۰۲) به تحلیل سنگ‌قبرهای این منطقه پرداخته است. این مجموعه پژوهش‌ها نشان‌دهندهٔ اهمیت سنگ‌قبرهای اسلامی به‌عنوان منابع هنری، فرهنگی و تاریخی است که بازتاب‌دهندهٔ شرایط اجتماعی و مذهبی جوامع در دوره‌های مختلف هستند.

روش پژوهش: این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی بوده و باهدف بررسی نقوش جنگ‌افزار، به‌ویژه کمان، بر سنگ‌قبرهای اسلامی موجود در موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال صورت پذیرفته است. داده‌های موردنیاز از دو شیوهٔ کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده‌اند. در بخش کتابخانه‌ای، از منابع مکتوب شامل: کتب، مقالات و اسناد مرتبط بهره گرفته شد و در بخش میدانی، نقوش سنگ‌قبرها با عکاسی مستندسازی و با استفاده از نرم‌افزار CorelDRAW بازطراحی و تحلیل شدند. جامعهٔ آماری تحقیق شامل تمامی سنگ‌قبرهای اسلامی موزه بوده و ازمیان آن‌ها پنج نمونه دارای نقوش جنگ‌افزاری هم‌چون کمان به‌عنوان نمونه‌های پژوهشی انتخاب شدند. تحلیل داده‌ها از دو روش اصلی تحلیل محتوایی، جهت بررسی مفاهیم نمادین نقوش، و تحلیل تطبیقی، برای مقایسهٔ این نقوش با نمونه‌های مشابه در سایر مناطق اسلامی، پیروی کرده است. برای گردآوری و تحلیل داده‌ها از ابزارهایی نظیر دوربین عکاسی، نرم‌افزار CorelDRAW و منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است؛ ازجمله محدودیت‌های تحقیق می‌توان به کیفیت پایین برخی نقوش به‌واسطهٔ فرسایش یا آسیب‌دیدگی، محدودیت در دسترسی به‌تمامی سنگ‌قبرها و کمبود منابع تخصصی در این حوزه اشاره کرد. شایان ذکر است، تمامی مراحل پژوهش با رعایت اصول اخلاقی و اخذ مجوز رسمی از مسئولان موزهٔ صورت گرفته است.

توصیف و بررسی منطقهٔ مورد مطالعه

موزهٔ باستان‌شناسی خلخال، که در ساختمان تاریخی حمام نصر از دورهٔ قاجار و در نزدیکی بازار اصلی شهر

واقع‌شده، یکی از مراکز مهم فرهنگی و تاریخی استان اردبیل به‌شمار می‌آید. این موزه شامل بیش از ۳۰۰ اثر ارزشمند است که گستره‌ای از دوره‌های پیش‌ازاسلام تا دوران متأخر اسلامی را پوشش می‌دهد؛ ازجمله اشیائ شاخص این مجموعه می‌توان به نسخه‌های خطی نفیسی هم‌چون: صحیفهٔ سجادیه و قرآن کریم از قرن ۱۳هـ.ق.، گوشواره‌های طلایی از دورهٔ ساسانی، گردنبند طلایی متعلق به دورهٔ هخامنشی، ظروف سفالی نقش‌دار با قدمتی حدود سه‌هزار سال، مجسمهٔ گاو کوهان‌دار مربوط به بیش از چهار هزار سال پیش، و تندیس حیوان دوسر با قدمت سه‌هزار سال اشاره کرد؛ هم‌چنین مجموعه‌ای از سنگ‌قبرهای تاریخی متعلق به دوره‌های مختلف اسلامی، از ایلخانی تا صفوی، در این موزه نگه‌داری می‌شود. این موزه، که در کنار موزهٔ شیخ صفی‌الدین اردبیلی و موزهٔ باستان‌شناسی مشگین‌شهر به‌عنوان یکی از سه موزهٔ شاخص استان اردبیل شناخته می‌شود، در سال ۱۳۸۲هـ.ش. در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید؛ با این‌حال، متأسفانه این مرکز ارزشمند در حال حاضر به‌دلایل مختلف، ازجمله کمبود امکانات، بسته بوده و امکان بازدید عمومی از آن وجود ندارد.

ابزارآلات جنگ در دوران اسلامی

در دوران باستان، انسان‌ها برای تأمین نیازهای اولیهٔ خود، دفاع از قلمرو و منابع، و نیز برتری‌جویی بر سایر گروه‌ها به سلاح‌های مختلفی متوسل می‌شدند. ابزارهای ابتدایی ساخته‌شده از سنگ، چوب و استخوان، نخستین گام‌ها در مسیر تکامل سلاح‌ها را رقم‌زدند (ملک‌شهمیرزادی، ۱۳۹۱: ۱۲۱). باگذشت زمان، انسان با بهره‌گیری از دانش و مهارت‌های نوین، سلاح‌هایی پیچیده‌تر و کارآمدتر تولید کرد. از تیغه‌های فلزی برنده گرفته تا کمان‌های قدرتمند و پرتابگرهای پیشرفته، هر یک به‌نوبهٔ خود نمادی از قدرت و تسلط بودند (Felix, 2015). استفاده از سلاح نه‌تنها به پیروزی‌های نظامی منجر می‌شد، بلکه بر تمامی ابعاد زندگی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جوامع نیز تأثیرگذار بود. سلاح به‌عنوان یک ابزار قدرت، در مذاکرات سیاسی، تعیین مرزها و شکل‌گیری امپراتوری‌ها نقش محوری ایفاء می‌کرد؛ هم‌چنین، سلاح به‌عنوان نمادی از هویت و فرهنگ یک قوم یا ملت، به تقویت روحیهٔ ملی و ایجاد یکپارچگی اجتماعی کمک می‌کرد (جعفرپور، ۱۳۹۸: ۱). در دوران اسلامی تا پیش از قرن چهارم هجری‌قمری، هیچ سلاحی از این دوران در موزه‌ها باقی‌نمانده است و تنها تصاویری از سلاح‌ها در کتب قرن هفتم و هشتم هجری‌قمری مشاهده می‌شود. اطلاعات دربارهٔ جنگ‌افزارهای ایرانی بین قرون اول تا هفتم هجری‌قمری بسیار محدود است. از زمان صدر اسلام تا دوران خلافت‌های بزرگ نظیر «امویان»، «عباسیان» و بعدها امپراتوری‌های بزرگ اسلامی مانند: «سلجوقیان»، «عثمانیان» و «صفویان»، توسعه و تنوع سلاح‌ها به یک رکن اساسی در فتوحات و دفاع از سرزمین‌های اسلامی تبدیل شد. سلاح‌های دوران اسلامی را می‌توان به دو دستهٔ کلی سلاح‌های تهاجمی مانند: شمشیر، نیزه، تیر و کمان و سلاح‌های تدافعی مانند زره و سپر تقسیم کرد (Nicolle, 1996). توسعهٔ این جنگ‌افزارها نه‌تنها نتیجهٔ نیازهای جنگی بود، بلکه از نوآوری‌های فناوری و تبادلات فرهنگی نیز تأثیر می‌گرفت. صنعت ساخت ابزار جنگی در دورهٔ تیموریان به اوج شکوفایی خود رسید. ساخت سلاح‌های متنوع مانند: شمشیر، تیر و کمان، نیزه، گرز، سپر و کلاهخود با مهارت بالای صنعتگران همراه بود. از مهم‌ترین ابزارها می‌توان به منجنیق، فلاخن و آتش‌اندازها اشاره کرد. تیغه‌های فولادی جوهردار و سپرهای مزیّن به نقوش هندسی و گیاهی از مهم‌ترین تولیدات این دوره بودند. فلزکاری و ساخت سلاح در دورهٔ صفویه پیشرفت چشم‌گیری داشت و بر زیبایی و ظرافت تأکید شد. سلاح‌هایی مانند: شمشیر، خنجر، کلاهخود و زره با طلا و نقره تزئین می‌شدند. تولید این سلاح‌ها در کارگاه‌های سلطنتی انجام می‌شد و حتی موردتوجه خارجیان مانند برادران «شرلی» قرار گرفت. در دورهٔ قاجار، سلاح‌های سرد اهمیت خود را به‌دلیل رواج سلاح‌های آتشین از دست دادند. سلاح‌های سرد این دوره بیشتر جنبهٔ تشریفاتی و تزئینی داشتند و از سنت سلاح‌سازی دورهٔ صفویه تقلید می‌کردند (صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰: ۴۲۸).

سلاح‌های تهاجمی در دوران اسلامی

شمشیر یکی از نمادهای مهم دوران اسلامی است که در بسیاری از آثار ادبی و مذهبی نیز به آن اشاره شده

است. شمشیرهای اولیهٔ دوران اسلامی اغلب ساده و از جنس آهن بودند، اما به مرور زمان با پیشرفت‌های فناوری، شمشیرهای فولادی، به‌ویژه «فولاد دمشق» شهرت یافتند. شمشیرهای دمشقی به‌دلیل لبه‌های برنده و انعطاف‌پذیری بالا، به‌عنوان شاهکارهای صنعتی دوران خود شناخته می‌شدند (Elgood, 1994). خنجرها نیز از سلاح‌های قابل‌حمل برای جنگ‌های تن‌به‌تن و حملات سریع بودند. خنجرها با تزئینات هنری مانند خوش‌نویسی و نقش‌های اسلامی همراه می‌شدند. تیر و کمان از سلاح‌های دوربرد کلیدی در دوران اسلامی بود. استفاده از کمان‌های مرکب درمیان سپاه مسلمانان، به‌خصوص سواره‌نظام، اهمیت ویژه‌ای داشت. این کمان‌ها که از موادی مانند: چوب، شاخ حیوانات و چسب طبیعی ساخته می‌شدند، قدرت و بُرد بالایی داشتند (Amin, 1981). در برخی از منابع، مهارت کمان‌داران مسلمان به‌خصوص در نبردهای زمان عباسیان و عثمانیان ستایش شده است (Nicolle, 1996). نیزه‌ها در جنگ‌های تن‌به‌تن و هم‌چنین در سواره‌نظام اسلامی کاربرد زیادی داشتند. سواره‌نظام‌های اسلامی با نیزه‌های بلند که به مهارت سوارکاری تکیه داشتند، توانایی حملهٔ سریع و نفوذ به خطوط دفاعی دشمن را داشتند (Latham & Paterson, 1970). گرزها به‌عنوان سلاح‌های سنگین برای نبردهای نزدیک استفاده می‌شدند. این سلاح‌ها معمولاً از آهن ساخته می‌شدند و در برخی موارد برای تخریب زره دشمن طراحی‌شده بودند. تبرزین یا تبرهای جنگی نیز از دیگر سلاح‌های رایج درمیان سپاه مسلمانان بودند که در دوران عثمانی و صفوی تکامل یافتند (Elgood, 1994). با توجه به گسترش فتوحات اسلامی و نیاز به تسخیر قلعه‌ها، منجنیق‌ها و عرابه‌های پرتاب‌کنندهٔ سنگ و مواد آتش‌زا ساخته شدند. این ابزارها در محاصره‌های طولانی‌مدت نقش کلیدی ایفاء می‌کردند و در برخی نبردها با پرتاب مواد آتشین، خطوط دفاعی دشمن را تضعیف می‌کردند. پرتابه‌های اولیه به شکلی ساده و از جنس سنگ بودند که در دو نوع سنگ‌های کوچک و بزرگ به‌کار می‌رفتند. استفاده از این نوع پرتابه‌ها با وجود پیشرفت و تکامل انواع پرتابه‌ها، هرگز متوقف نشد؛ زیرا در دسترس بودن و ارزان‌تر بودن سنگ نسبت به سایر پرتابه‌ها، دلیل استمرار استفاده از آن بود. آغاز به‌کارگیری پرتابه‌های آتشین به دورهٔ امویان بازمی‌گردد. در رویارویی امویان با بیزانسی‌ها، طرف مقابل از آتش یونانی در برابر مسلمانان استفاده کرد. این رویداد سبب شد نیروهای مسلمان با مواد آتش‌زا و پرتابه‌های آتشین آشنا شوند. تحول اصلی پرتابه‌ها در دورهٔ جنگ‌های صلیبی و به‌ویژه در عهد ممالیک رخ‌داد. با توجه به این‌که بخش عمده‌ای از نبردهای ممالیک، جنگ‌های محاصره‌ای بود، آن‌ها ناچار بودند از پرتابه‌های قوی‌تر، سریع‌تر و تأثیرگذارتر بهره ببرند تا بتوانند در محاصره‌ها موفق عمل کنند (نورمحمدی و بیاتلو، ۱۳۹۱: ۱۰۳) سلاح‌های تدافعی در دوران اسلامی شامل: سپرها از مهم‌ترین ابزارهای دفاعی بودند که برای محافظت از جنگجویان در برابر شمشیر و تیر استفاده می‌شدند. سپرها در اشکال مختلف مانند سپر گرد و سپر بادبادکی طراحی‌شده و از موادی نظیر چرم و فلز ساخته می‌شدند. برخی سپرها نیز به‌دلیل هنر اسلامی، با نقوش هندسی و آیات قرآن تزئین می‌شدند (Amin, 1981). زره‌های اسلامی معمولاً به‌صورت زره‌های حلقه‌ای ساخته می‌شدند که از حلقه‌های فلزی متصل به‌هم تشکیل‌شده بودند. این زره‌ها هم سبک و هم مقاوم بودند و در مبارزات تن‌به‌تن امکان تحرک بیشتری به جنگجویان می‌دادند. به مرور زمان، زره‌های پولکی و کامل‌تر نیز رایج شدند که مقاومت بیشتری در برابر سلاح‌های سنگین داشتند (Elgood, 1994).

کمان و اهمیت آن در دوره اسلامی

کمان یکی از قدیمی‌ترین ابزارهای ساخت بشر است که از دوران پیش از تاریخ تا قرون اخیر نقش مهمی در زندگی انسان‌ها ایفاء کرده است (Bivar, 1972: 283). این ابزار به‌طورکلی از یک بخش انعطاف‌پذیر (بازوهای کمان) و زه (رشته‌ای که دو سر کمان را به هم متصل می‌کند) تشکیل می‌شود. عملکرد کمان بر پایهٔ ذخیرهٔ انرژی مکانیکی در بازوهای آن هنگام کشیدن زه و سپس انتقال این انرژی به تیر در زمان رها شدن است. این ویژگی کمان را به ابزاری کارآمد برای شکار، دفاع و جنگ‌آوری تبدیل کرده بود. ساختار اولیهٔ کمان‌ها بسیار ساده بود و معمولاً از چوب‌های انعطاف‌پذیر، مانند زبان‌گنجشک یا سرخدار ساخته می‌شد. زه کمان نیز از مواد طبیعی مانند رودهٔ حیوانات یا ابریشم تهیه می‌گردید (Wilcox, 2001: 12-13). باگذشت زمان و پیشرفت فناوری، کمان‌های مرکب

ساخته شدند که از ترکیب مواد مختلف مانند: چوب، شاخ حیوانات و زه‌های محکم‌تر ساخته می‌شدند و قدرت و بُرد بیشتری داشتند. این نوع کمان‌ها در تمدن‌هایی مانند ایران، چین و مغولستان بسیار محبوب و کاربردی بودند. در دوران قرون‌وسطی، کمان‌های بلند در اروپا و کمان‌های کراس بوی یا کمان زنبورکی نیز ابداع شدند که عملکرد ماشه‌دار داشتند و در جنگ‌ها کارآیی زیادی پیدا کردند (فرخ، ۱۳۹۵). کمان نه‌تنها ابزاری نظامی و شکار بود، بلکه در بسیاری از فرهنگ‌ها و جوامع به‌عنوان نماد قدرت، مهارت و شجاعت شناخته می‌شد. در اساطیر و داستان‌های کهن، شخصیت‌هایی مانند «آرتمیس» و «آپولو» در یونان یا رستم» در شاهنامهٔ فردوسی به‌عنوان کماندارانی ماهر شهرت دارند (خوش‌پسند، ۱۳۸۹: ۱۴۰). کمان در دوران تاریخی ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود و بازتاب گستردهٔ آن در آثار گوناگون فرهنگی و هنری به‌وضوح قابل مشاهده است. درمیان شاهان هخامنشی، کمان نه‌تنها ابزاری نظامی محسوب می‌شد، بلکه در زمینهٔ شکار و تفریحات سلطنتی نیز نقش مهمی ایفاء می‌کرد. اهمیت این سلاح در هنرهای تصویری این دوره به‌خوبی بازتاب یافته است؛ چنان‌که در نقش‌برجستهٔ بیستون، «داریوش کبیر» در حضور اهورامزدا با تیر و کمان به تصویر کشیده شده است (کخ، ۱۳۸۶: ۲۰). این صحنه در آرامگاه نقش‌رستم و گوردخمهٔ قیزقاپان نیز تکرار شده است (کخ، ۱۳۸۶: ۳۴۱). افزون‌بر آن، نقش تیر و کمان در دیگر آثار این دوره، نظیر نقوش دیواری، مهرها و سکه‌های هخامنشی نیز مشاهده می‌شود؛ جایی‌که شاهنشاه در حالت زانو زده یا درحال دویدن، ضمن نمایش نیایش به اهورامزدا، نمادی از قدرت و مشروعیت پادشاهی خود را به‌نمایش می‌گذارد (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۹۸: ۱۴-۱۵). در دورهٔ اشکانی، کمان جایگاهی مهم در ساختار نظامی و فرهنگی داشت. کمان پارتی به سواران اجازه می‌داد تاکتیک‌هایی چون وانمود به عقب‌نشینی و تیراندازی از پشت‌سر را اجرا کنند؛ روشی که به شکستن صفوف دشمن و وارد آوردن تلفات سنگین منجر می‌شد (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸). اهمیت کمان در فرهنگ اشکانی، علاوه‌بر جنبهٔ نظامی، در آثار هنری و سکه‌های این دوره نیز بازتاب یافته است. نخستین تصویر منقوش بر پشت سکه‌های اشکانی، پیکرهٔ «اشک اول» را درحالی نشان می‌دهد که با کمانی در دست بر تخت نشسته است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۹۸). افزون‌بر سکه‌ها، در نقوش برجستهٔ اشکانی چون تنگ سروک ۲ و ۳ و نیز آثار هنری پالمیرا، کاربرد تیر و کمان و جایگاه آن در آئین‌های نمادین و نظامی این دوره قابل‌مشاهده است (وندائی، ۱۳۹۲).

در دورهٔ ساسانی، کمان هم‌چنان جایگاه نظامی و نمادین خود را حفظ کرده بود. نشانه‌های آن در تیردان زین اسب «شاپور» در بیشاپور، کمان و تیرهای در دست «بهرام دوم» در صحنهٔ تسلیم و شکار «خسرو پرویز» در طاق‌بستان دیده می‌شود؛ هم‌چنین کمان و تیراندازی بخش مهمی از آموزش نظامی در فرهنگ‌های شرقی و اسلامی بود. کمان و تیر در سنگ‌قبرهای اسلامی دارای اهمیت نمادین و فرهنگی ویژه‌ای هستند و نماد قدرت، دلاوری و میراث جنگی افرادی هستند که گرامی داشته می‌شوند. در طول تاریخ اسلام، تیراندازی نه‌تنها به‌عنوان مهارتی اساسی در جنگ، بلکه به‌عنوان فعالیتی شریف مورد احترام بوده است که ارزش‌های اجتماعی و افتخار فردی را منعکس می‌کند. سنگ‌قبرهایی که با نقش‌مایه‌های کمان و تیر تزئین شده‌اند، یادآور تأثیر ماندگار متوفی هستند و ایده‌آل‌های محافظت و شجاعتی را منتقل می‌کنند که در حافظهٔ جمعی و روایت فرهنگی جامعه طنین‌انداز می‌شوند (Maler *et al.*, 2020). در دوران اسلامی، کمان جایگاهی ویژه پیدا کرد و به‌عنوان نمادی از قدرت جنگ‌آوری و مهارت فرد در تیراندازی شناخته شد. در این دوره، تیراندازی باکمان به‌عنوان یک هنر و مهارت نظامی آموزش داده می‌شد و در فرهنگ اسلامی از اهمیت بالایی برخوردار بود. کمان در اسلام جایگاهی ویژه دارد و به‌عنوان نمادی از قدرت الهی و مبارزه با شر شناخته می‌شود. براساس تفاسیر قرآنی مانند آیهٔ ۸ سورهٔ جن، تیراندازی با کمان نمادی از شهاب‌های آسمانی برای دفع شیاطین معرفی شده است. در همین‌راستا، مفاهیم نجومی در هنر اسلامی به کمان پیوندخورده و به نمادی از تعادل کیهانی و تغییر فصول تبدیل شد (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۰). پیامبر اسلام ﷺ در احادیث مختلف بر اهمیت تیراندازی تأکید داشتند و آن‌را عاملی برای تقویت قدرت دفاعی مسلمانان بر می‌شمردند (صحیح بخاری، حدیث شمارهٔ ۲۹۲۱؛ مسلم، حدیث شمارهٔ ۱۹۱۷) و آن‌را به‌عنوان یکی از حقوق فرزند بر والدین معرفی می‌کنند؛ هم‌چنین، امامان شیعه نیز به مهارت در تیراندازی شهرت داشتند. این نگاه فرهنگی و مذهبی به تیراندازی سبب شد

کمان و کمان‌داران در جامعهٔ اسلامی به‌عنوان نمادی از قدرت نظامی و دینی شناخته شوند (پاینده، ۱۳۵۶؛ حر عاملی، ۱۳۸۵). این تأکید باعث شد تیراندازی باکمان در دوران اسلامی به یک مهارت مقدس و ارزشمند تبدیل شود که نزد سپاهیان و پهلوانان جایگاه بالایی داشت (شاکر، ۲۰۰۰). کمان در دوران اسلامی به‌عنوان یکی از سلاح‌های مهم جنگی، نقش قابل‌توجهی در تحولات نظامی ایفاء کرد. این ابزار در دورهٔ عباسیان به اوج کاربرد خود رسید و مهارت در تیراندازی و ساخت انواع مختلف کمان به‌طور چشم‌گیری توسعه یافت. در آن‌زمان، کمان‌های بزرگ در ناوگان‌های دریایی برای تخریب کشتی‌های دشمن مورداستفاده قرار می‌گرفتند (احسن، ۱۳۶۹: ۲۶۸-۲۶۹). در دوره‌های سلجوقی و تیموری نیز کمان علاوه‌بر میدان‌های نبرد، در تمرینات نظامی و مراسم شکارهای سلطنتی به‌عنوان ابزاری تاکتیکی به‌کار گرفته می‌شد؛ افزون‌بر کارکرد نظامی، کمان در دوران اسلامی به‌تدریج به یک عنصر هنری و نمادین تبدیل شد. در هنر نجومی، کمان به برج قوس از مجموعهٔ صور فلکی مرتبط شد. این پیوند در آثاری مانند صورالکواکب و مونس‌الاحرار جلوه‌ای اسطوره‌ای یافت. در این آثار، کمان‌دار به شکل موجودی نیمه‌انسان-نیمه‌حیوان (اسفنکس) به تصویر کشیده شده که با کمان خود به‌سمت موجودات افسانه‌ای تیراندازی می‌کند. در هنرهای کاربردی هم‌چون فلزکاری و سفالگری، نقوش کمان و صور فلکی ترکیب شده و برای تزئین اشیائ مختلف مورداستفاده قرار می‌گرفتند. در دورهٔ سلجوقیان، نمونه‌هایی از این هنر را می‌توان در آبریزهای فلزی و قلمدان‌های برنجی مشاهده کرد؛ جایی‌که برج قوس با ظرافت درمیان نقوش اسلیمی و گیاهی حکاکی شده است (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۱-۴۲). در دورهٔ صفوی، کارکرد نظامی کمان کاهش یافت و بیشتر جنبه‌های تزئینی و نمادین آن موردتوجه قرار گرفت. در این دوره، نقش کمان و تیر در هنرهای نگارگری و قالیبافی به صحنه‌های شکار و نبرد اختصاص یافت. در دورهٔ صفویه، علاوه‌بر اسب‌سواری، یکی از سرگرمی‌های زنان در حرم‌سرا، یادگیری تیراندازی با تیر و کمان و هم‌چنین استفاده از تفنگ بود (غفاری‌فرد، ۱۳۸۸: ۵۲). برخی از زنان حرم‌سرای «سلیمان صفوی» در تیراندازی و کمان‌داری مهارت بالایی داشتند و به‌همین‌دلیل، شاه آنان را در شکارها همراه خود می‌برد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۲۷). این نقش‌مایه‌ها به‌ویژه در مناطقی با پیوندهای تاریخی غنی به جنگ و اشرافیت، مانند شمال‌غربی ایران برجسته هستند؛ جایی‌که سبک‌های معماری گوناگون و عناصر تزئینی نشان‌دهندهٔ ادغام نمادهای جنگی در هنر تدفینی است. کمان اغلب نماد توانایی و قدرت است؛ درحالی‌که تیر عمل و دستاورد را نشان می‌دهد و روایتی را ایجاد می‌کند که بین زندگان و سهم متوفی در جامعه پیوند برقرار می‌کند (Ibrahim, 2016).

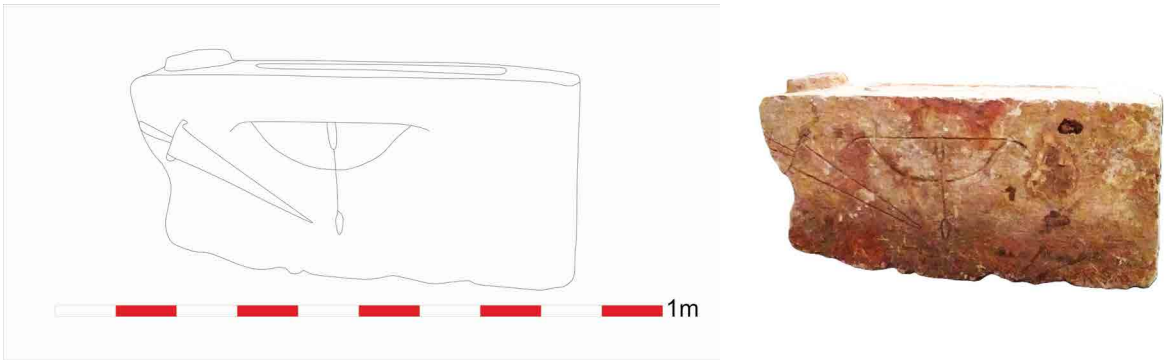
ویژگی سنگ‌قبرهای موزهٔ خلخال

موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال میزبان مجموعه‌ای غنی و ارزشمند از سنگ‌قبرهای اسلامی است که هر یک نمایانگر جلوه‌هایی از هنر، فرهنگ، و باورهای مذهبی در دوره‌های تاریخی مختلف هستند. این آثار با نقوش متنوع و کتیبه‌هایی که بیانگر مفاهیم دینی، اجتماعی، و نمادین هستند، توجه پژوهشگران را به خود جلب می‌کنند. درمیان این مجموعه، پنج سنگ‌قبر با نقش تیر و کمان شناسایی شده‌اند که این نقوش نه‌تنها از منظر زیبایی‌شناسی قابل توجه‌اند، بلکه می‌توانند بازتابی از کارکردهای نمادین یا کاربری خاص در دوران خود باشند.

سنگ‌قبر شمارهٔ ۱

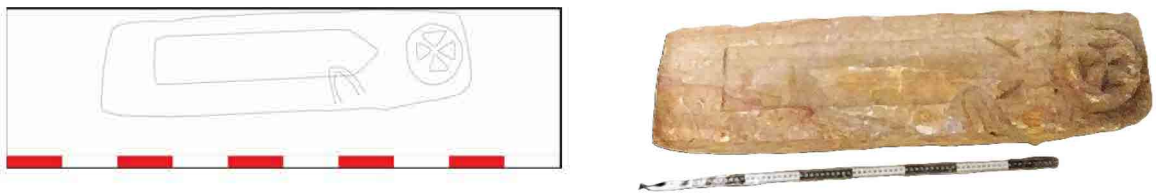
سنگ‌قبر موردنظر، با طراحی‌های خاص و منحصربه‌فرد خود، ترکیبی از عناصر نظامی و نمادین دارد که به هویت اجتماعی و جایگاه فرد متوفی اشاره می‌کند. این سنگ مستطیل‌شکل با لبه‌های نسبتاً صاف، سطحی ناصاف در پایین دارد که نشان از شکستگی‌های طبیعی است (شکل ۱). سنگ از نوع سنگ‌قبرهای صندوقی می‌باشد، طول آن حدود ۷۰ سانتی‌متر است و طراحی آن به‌گونه‌ای انجام‌شده که سطح جانبی برای نمایش نقوش انتخاب شده باشد. کمان به‌عنوان عنصر مرکزی در مرکز تصویر به‌صورت نیم‌دایره‌ای متقارن طراحی‌شده و تیری عمودی در مرکز آن قرار دارد که جزئیات پر تیر و نوک آن به‌وضوح مشخص هستند. طراحی این کمان و تیر ساده و بدون تزئینات اضافی است، که به کارکردگرایی و کاربردی بودن این نقش‌ها اشاره دارد. در کنار کمان، در سمت چپ

سنگ، نقش یک شمشیر به‌وضوح دیده می‌شود که تیغه‌ای کشیده و نوک‌تیز دارد و به سمت پایین متمایل شده است. دستۀ شمشیر نیز مشخص است و طراحی آن نشان‌دهندۀ سلاح‌های مرسوم دوره‌های نظامی اسلامی است. موقعیت این شمشیر کنار کمان ممکن است نشان‌دهندۀ جایگاه اجتماعی متوفی به‌عنوان یک جنگجو یا فردی با مقام نظامی باشد. ترکیب‌بندی این نقوش، کمان و تیر در مرکز و شمشیر در حاشیه، ازنظر نمادشناسی و طراحی نشان‌دهندۀ مهارت‌های رزمی، قدرت و شجاعت متوفی است. سادگی طرح‌ها و خطوط طراحی‌ها، بدون تزئینات پیچیده، ممکن است به دوره‌های تاریخی اولیۀ اسلامی اشاره داشته باشد؛ ازسوی دیگر، این طراحی‌ها نشان‌دهندۀ توجه سازندگان به انتقال مفاهیم نمادین و هویت اجتماعی فرد متوفی هستند، به‌طوری‌که این سنگ‌قبر به‌عنوان یک رسانۀ هنری و فرهنگی، نمادی از قدرت، مهارت‌های رزمی و جایگاه اجتماعی فرد در دورۀ تاریخی موردنظر را منتقل می‌کند.

شکل ۱: سنگ‌قبر شمارۀ ۱، موزه باستان‌شناسی خلخال، (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 1: Tombstone No. 1, Khalkhal Archaeology Museum (Author, 2024).

علاوه‌بر آن، در بخش فوقانی سنگ، نقشی از محراب دیده می‌شود که در قسمت بالایی آن دایره‌ای با چهار مثلث درون آن قرار دارد (شکل ۲). نقش محراب روی سنگ‌قبر جهت قبله (خانۀ کعبه) را نشان می‌دهد. این نماد، مشابه نقشی که در بناهای مذهبی، به‌ویژه مساجد ایفاء می‌کند، بیانگر ارتباط با خداوند و آخرت است. در معماری مساجد، محراب به‌صورت فرورفتگی‌ای در دیوار جنوبی ایجاد می‌شود و به آن جایگاه ویژه‌ای اختصاص داده می‌شود. محراب را می‌توان دروازه‌ای نمادین به‌سوی بهشت دانست، جایی‌که تمامی اندیشه‌ها به خداوند متعال متصل می‌گردد. در اندیشۀ اسلامی، محراب نمادی است که روح انسان را به دنیای آخرت پیوند می‌دهد و به‌عنوان درگاه بهشت تجسم می‌شود (افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۵۶۳).

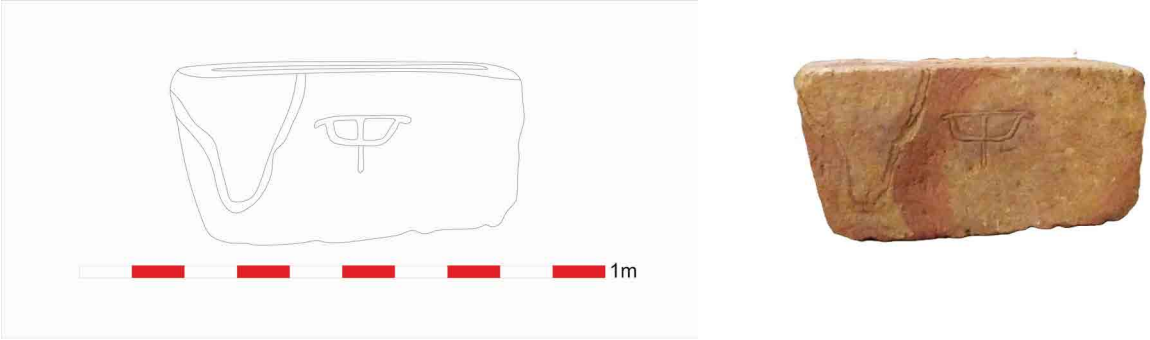

شکل ۲: سنگ‌قبر شمارۀ ۱، نقش محراب در سطح بالایی سنگ‌قبر (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 2: Tombstone No. 1, Mihrab motif on the upper surface of the tombstone (Author, 2024).

سنگ‌قبر شمارۀ ۲

این سنگ‌قبر با ابعاد ۶۰×۳۷سانتی‌متر از نوع سنگ‌قبرهای صندوقی‌شکل می‌باشد که یکی از نمونه‌های قابل‌توجه آثار اسلامی است که به‌دلیل طراحی و نقوش خاص خود، اهمیت مطالعاتی بالایی دارد. سطح این

سنگ به شکل مستطیل نامنظم پرداخته‌شده و نقوش آن به‌صورت برجسته و دقیق حکاکی شده‌اند (شکل ۳). در مرکز سنگ، نقش کمان و تیر حکاکی شده است که برخلاف برخی نمونه‌های مشابه، به‌صورت خطی و ساده طراحی نشده است. کمان به‌جای یک خط نازک، به‌صورت دوخطی باضخامت مشخص حک‌شده که حالتی توپر و سه‌بعدی به طرح داده و به آن عمق بخشیده است. این نوع طراحی، نشان‌دهندهٔ مهارت بالای هنرمند در ایجاد ابعاد بصری و برجستگی در نقوش است. نماد کمان و تیر در فرهنگ اسلامی می‌تواند معانی مختلفی مانند قدرت، محافظت و هدفمندی داشته باشد. استفاده از این نماد احتمالاً بیانگر جایگاه ویژهٔ متوفی یا تأکید بر مفاهیم عرفانی و اعتقادی است. سطح فوقانی سنگ دارای نقوش هندسی است که شامل مثلث‌های کوچک به‌هم پیوسته است. این طراحی منظم و متقارن، از ویژگی‌های بارز هنر اسلامی محسوب می‌شود و به‌نوعی تأکید بر نظم الهی و هماهنگی در خلقت دارد. علاوه‌بر این، در قسمت بالای سنگ، نقش محرابی تودرتو دیده می‌شود که نمادی از جهت‌گیری به‌سمت قبله و ارتباط با جهان معنوی است (افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۰: ۵۶۳). محراب در هنر و معماری اسلامی همواره جایگاهی مقدس داشته و حضور آن در طراحی سنگ‌قبر، بیانگر اعتقادات عمیق مذهبی جامعه است. این سنگ از جنس مقاومی تراشیده شده که برای دوام در برابر شرایط محیطی مناسب بوده است. شیوهٔ حکاکی برجسته و استفاده از نقوش هندسی و نمادین، این سنگ را در دستهٔ آثار دوران اسلامی قرار می‌دهد. طرح‌های برجسته و متقارن حکاکی‌شده برروی سنگ، نشان‌دهندهٔ ترکیبی از مهارت فنی و باورهای فرهنگی هنرمند یا سفارش‌دهندهٔ اثر است. از منظر تاریخی، چنین سنگ‌قبرهایی معمولاً در مناطقی یافت می‌شوند که ازلحاظ فرهنگی غنی بوده و تحت‌تأثیر جریان‌های فکری و مذهبی قرار داشته‌اند. این اثر می‌تواند نشان‌دهندهٔ جایگاه اجتماعی یا مذهبی متوفی و ارتباطات فرهنگی منطقه باشد.

شکل ۳: سنگ‌قبر شمارهٔ ۲، تیر و کمان با گوشه‌های برگشته (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 3: Tombstone No. 2, Bow and arrow with curved corners (Author, 2024).

سنگ‌قبر شمارهٔ ۳

این سنگ‌قبر از نوع گهواره‌ای با ابعاد تقریبی طول ۴۰ سانتی‌متر و ارتفاع ۵۷ سانتی‌متر، نمونه‌ای ارزشمند از هنر سنگ‌تراشی اسلامی است که ویژگی‌های بصری و مفهومی خاصی را در خود جای‌داده است. نقش کمان با گوشه‌های تیز و تیری که درون آن حک‌شده، در کنار نقوش هندسی درون کمان، بازتاب‌دهندهٔ مفاهیمی چون قدرت، شجاعت و هماهنگی کیهانی است (شکل ۴). این طراحی‌ها نشان‌دهندهٔ دقت هنرمند در به‌کارگیری اصول ریاضی و تقارن در هنر اسلامی است. در بخش بالایی سنگ، نقشِ برجستهٔ گُل به‌چشم می‌خورد که نمادی از زیبایی معنوی، حیات جاودانه و مفاهیم بهشتی است. در سطح فوقانی سنگ، مجموعه‌ای از محراب‌های تودرتو به‌صورت فرورفته طراحی‌شده‌اند که به جهت قبله و ارتباط فرد باخدا اشاره دارند. این نقوش با طراحی چندلایه، عمق اعتقادات مذهبی و اهمیت عبادت در زندگی فرد را نشان می‌دهند. در پشت سنگ، نقش گُل دیگری با نقوش هندسی دایره‌وار قرارگرفته که نماد وحدت، کمال و پیوند زندگی مادی و معنوی است. این الگوی دایره‌وار، نمایانگر چرخهٔ زندگی و هماهنگی عالم بوده و بر مفاهیم عرفانی تأکید دارد (شکل ۵).

شکل ۴: سنگ‌قبر شمارهٔ ۳، نقش کمان با طرح های هندسی (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 4: Tombstone No. 3, Bow motif with geometric designs (Author, 2024).

شکل ۵: سنگ‌قبر شمارهٔ ۳، نقوش هندسی و محراب (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 5: Tombstone No. 3, Geometric motifs and a mihrab design (Author, 2024).

سنگ‌قبر شمارهٔ ۴

سنگ‌قبر مورد بررسی از نوع سنگ‌قبرهای صندوقی است که ابعاد آن ۵۰سانتی‌متر طول و ۳۵سانتی‌متر ارتفاع می‌باشد (شکل ۶). بر بدنهٔ این سنگ، نقشی برجسته به شکل کمان دیده می‌شود که با دقت از دل‌سنگ تراشیده شده است. طراحی کمان به‌گونه‌ای است که گوشه‌های آن از دو طرف به‌سمت بیرون برگشته و حالتی منحصربه‌فرد به این نقش بخشیده است. در سمت راست کمان، نقش برجستهٔ دیگری به شکل محراب قرارگرفته که ازنظر هنری و نماد شناختی حائز اهمیت است. این نقوش نه‌تنها به غنای تزئینی سنگ افزوده‌اند، بلکه بازتاب‌دهندهٔ باورها و ارزش‌های مذهبی و فرهنگی دورهٔ خود نیز هستند. یکی از ویژگی‌های برجستهٔ این سنگ‌قبر، طراحی متفاوت گوشه‌های آن است که با دقت و توجه خاصی تراشیده شده و به‌نوعی سبک هنری دورهٔ تاریخی آن‌را بازتاب می‌دهد. نمونه‌های مشابه این سنگ‌قبر را می‌توان در گورستان‌هایی هم‌چون: قدمگاه آذرشهر (پرویـن، ۱۳۹۵: ۹۵)، گورستان آباذر نیر (افخمی و ستارنژاد، ۱۴۰۲: ۲۰۰)، گورستان روستای ارباب کَندی مشگین‌شهر (همان)، گورستان سرعین اردبیل (پرویـن، ۱۳۹۵: ۹۵) و سنگ‌قبرهای موزهٔ مراغه و موزهٔ اهر دید.

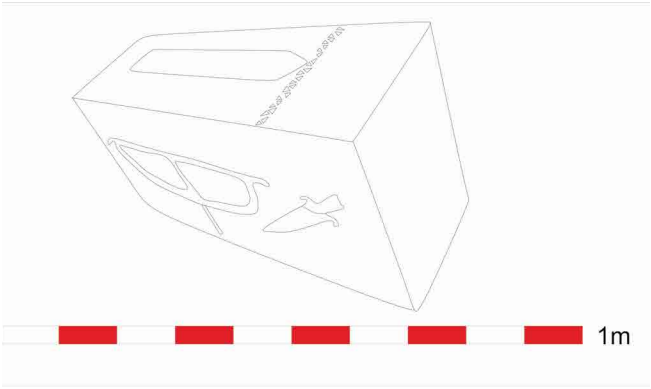

شکل ۶: سنگ‌قبر شمارهٔ ۴، نقش کمان و محراب (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 6: Tombstone No. 4, Bow motif and mihrab design (Author, 2024).

سنگ‌قبر شمارهٔ ۵

سنگ‌قبر مورد بررسی از نوع سنگ‌های صندوقی است که به‌دلیل ویژگی‌های ساختاری و تزئینی خود، موردتوجه قرارگرفته است. ابعاد این سنگ یک‌متر است و در سطح آن نقوش مختلفی با ویژگی‌های خاص دیده می‌شود که نشان‌دهندهٔ نوع هنر و تفکر هنری در دوران خاص خود است (شکل ۷). نقش کمانی برجسته با تیری درون آن، عنصر اصلی طراحی این سنگ را تشکیل می‌دهد. کمان در این سنگ، با ویژگی‌های خاص خود، نشان‌دهندهٔ تأثیرات هنری و معنوی است که در قالب این طراحی به‌وجود آمده است. این کمان، به‌گونه‌ای طراحی‌شده است که گوشه‌های آن پیچ‌خورده‌اند، که درواقع از ویژگی‌های رایج در هنرهای اسلامی است. پیچ‌خوردن کمان‌ها، نماد حرکت، تغییر و گذار است و در بسیاری از آثار هنری اسلامی، این نوع پیچ‌خوردگی‌ها به‌عنوان نمادی از جریان زمان و تحولات آن دیده می‌شود؛ هم‌چنین، تیر درون کمان می‌تواند به‌عنوان نماد قدرت، دفاع و پایداری تعبیر شود، که نشان‌دهندهٔ توانایی فرد یا جامعه‌ای است که این سنگ به آن تعلق دارد. در سمت راست کمان، شمشیری با نوک تیز قرار دارد. در هنر اسلامی، شمشیری که در نزدیکی کمان قرار دارد، معمولاً نمادی از شجاعت، پیروزی در جنگ و هم‌چنین دفاع از اصول و ارزش‌های جامعه است. این ترکیب کمان و شمشیر، درواقع ترکیبی از دو عنصر دفاعی و محافظتی است که به‌هم پیوند خورده‌اند و قدرت و استحکام را در برابر چالش‌های مختلف نمایان می‌سازد. در قسمت فوقانی سنگ، نقشی محرابی‌شکل به‌چشم می‌خورد که علاوه‌بر زیبایی بصری، حاکی از تعلق این اثر به فضایی مذهبی یا معنوی است. در کنار نقوش هندسی مثلثی‌شکل که مانند کمربندی کل

سنگ را احاطه کرده‌اند؛ این ویژگی‌ها به‌طورکلی ساختار معنوی و تقدس‌زدایی از این سنگ را نمایان می‌سازد. در پشت سنگ، دو خط متن کتیبه وجود دارد که به‌دلیل فرسایش از بین رفته و خوانا نیست.

شکل ۷: سنگ‌قبر شمارهٔ ۵، نقش تیر و کمان به‌همراه شمشیر (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Fig. 7: Tombstone No. 5, Depiction of a bow and arrow together with a sword (Author, 2024).

سنگ‌قبرهای دارای نقوش تیر و کمان در شمال‌غرب ایران

جدول ۱: سنگ‌قبرهای دارای نقش تیر و کمان در شمال‌غرب ایران (نگارندگان، ۱۴۰۳).
Tab. 1: Tombstones bearing bow and arrow motifs from Northwest Iran (Author, 2024).

تصویر	عنوان	محل	منبع
	نقش تیر و کمان دورهٔ ایلخانی	گورستان اباذر نیر	(نگارنده)
	نقش کمان دوره ایلخانی	گورستان اباذر نیر	(نگارنده)
	نقش کمان دوره ؟	گورستان روستای ارباب کندی مشکین‌شهر	(ثمری، ۱۳۹۵: ۷۱)

	تیر و کمان به‌همراه خنجر و تبر دوره ؟	موزهٔ اهر	(کاظم‌پور و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۱)
	سنگ‌قبر قوچ با نقش تیر و کمان قرن نهم و دهم هجری	موزه مراغه	(صدرایی و معروفی‌اقدم، ۱۴۰۰: ۴۳۲)
	نقش تیر و کمان دوره؟	قبرستان اونار	(پروین، ۱۳۹۵: ۹۵)

جدول ۲: سنگ‌قبرهای دارای نقش تیر و کمان در شمال‌غرب ایران (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Tab. 2: Tombstones bearing bow and arrow motifs from Northwest Iran (Author, 2024).

تصویر	عنوان	محل	منبع
	نقش تیر و کمان دورهٔ ایلخانی	گورستان سرعین، اردبیل	(پروین، ۱۳۹۵: ۹۵)
	نقش تیر و تیردان دورهٔ ایلخانی	قدمگاه آذرشهر	(پروین، ۱۳۹۵: ۹۵)

اهمیت نقوش

گنجاندن این نمادها برروی سنگ‌قبرها فراتر از تزئین ساده است و بینشی دربارهٔ زندگی فرد و اهمیت فرهنگی مرتبط با مهارت‌های جنگی او ارائه می‌دهد. استفاده از تصاویر کمان و تیر ریشه در سنت‌های هنری گسترده‌تر اسلامی دارد؛ جایی‌که این عناصر نماد قدرت و عنایت الهی محسوب می‌شوند. در تاریخ، حکم‌رانان اسلامی اغلب با کمان به تصویر کشیده می‌شدند که نمادی از رهبری و مسئولیت آن‌ها بود؛ این سنت ارزش‌های عمیق شجاعت و نجابت را در فرهنگ اسلامی منعکس می‌کند (Insoll *et al.*, 2019; Kazempour & Shokrpour, 2021). کمان و تیر به‌طور تاریخی نمایانگر قدرت، مهارت و نجابت در فرهنگ‌های مختلف، ازجمله جامعهٔ اسلامی بوده است. در هنر اسلامی، کمان اغلب به‌عنوان نماد قدرت و اقتدار به تصویر کشیده می‌شود که اهمیت آن‌را در جنگ و شکار بازتاب می‌دهد. این اهمیت ریشه در شیوه‌های تاریخی دارد که در آن تیراندازی برای موفقیت‌های نظامی ضروری بود. دین اسلام که بر قوت بدنی و انضباط تأکید دارد، جایگاه کمان را به‌عنوان شئ محترم و مرتبط با دلاوری و قهرمانی در نبردها ارتقاء داد (Department of Arms and Armor, 2004). در تصویرگری‌های باستانی اسلامی و ایرانی، کمان اغلب با سلطنت و اقتدار الهی مرتبط است. تصویر حکم‌رانانی که کمان در دست دارند، قدرت و رهبری آن‌ها را برجسته می‌کند، نقشی که می‌توان آن‌را به سنت‌های میان‌رودانی بازگرداند، جایی‌که حکام اغلب با کمان به‌عنوان نمادی از قدرت خود به تصویر کشیده می‌شدند. این تصویرگری به هنر اسلامی منتقل شد، جایی‌که کمان نه‌تنها توانایی جنگی را نمایان می‌کرد، بلکه به‌عنوان نماد وظیفهٔ حکم‌ران برای محافظت و حکومت عادلانه نیز عمل می‌کرد (Insoll *et al.*, 2019). چنین تزئیناتی میراث جنگی فرد متوفی را نشان می‌دهند و دستاوردهای او را در جامعه و شجاعتش در زندگی گرامی می‌دارند (Atlas Mythica, n.d.). در بسیاری از جوامع، این نمادها نمایانگر اقتدار و روح جنگ‌جویی هستند که معمولاً با پادشاهان و قهرمانانی که این سلاح‌ها را برای برقراری نظم و شکست دشمنان به‌کار می‌برند، مرتبط هستند. کمان به‌عنوان نمادی از خود بهبود و تیر نمایانگر مفاهیمی مانند سرنوشت و دانش است. حضور این نمادها می‌تواند به این‌معنا باشد که فرد از نسل نجیب یا جایگاه جنگ‌جویی برخوردار بوده است، که با معنای تاریخی تیراندازی به‌عنوان یک فعالیت نجیب هم‌خوانی دارد؛ هم‌چنین این تصاویر اغلب پیوندی بین دنیای مادی و معنوی برقرار کرده و مفهومی از سفر جنگ‌جو به‌سوی درستی و شرافت را تأکید می‌کنند (Department of Arms and Armor, 2004). در منطقهٔ شمال‌غربی ایران، تنوع نمادهای سنگ‌قبر، ازجمله کمان و تیر، به تاریخ غنی این منطقه مربوط می‌شود که تحت‌تأثیر دوره‌های سلجوقی، ایلخانی و صفوی قرار داشت. این نمادها بیشتر در مناطقی که تاریخ جنگ‌ها و نجابت قوی داشتند، دیده می‌شدند، جایی‌که نمادهای نظامی ارتباطی با میراث و وضعیت اجتماعی ایجاد می‌کردند؛ برای مثال، بررسی سنگ‌قبرهای موزهٔ شهر اهر، عناصر تزئینی مختلفی را نشان‌داد که کمان و تیر در کنار شمشیر و سپر قرارگرفته بودند و به موضوعات شجاعت در زندگی و حفاظت در مرگ اشاره می‌کردند (رازانی و همکاران، ۱۴۰۱). نماد کمان و تیر برروی سنگ‌قبرها نه‌تنها به‌عنوان یک بیان هنری، بلکه به‌عنوان ابزاری روایتی عمل می‌کند که ارتباطی میان دنیای زنده‌ها و میراث متوفی برقرار می‌سازد. در سنت اسلامی، این نمادها ایده‌هایی چون قدرت، آمادگی و روح حفاظت را تداعی می‌کنند. کمان معمولاً نماد پتانسیل و قدرت است؛ درحالی‌که تیر نمایانگر عمل و تکامل دستاوردهای زندگی فرد است. شیوع این نمادها هم‌چنین نشان‌دهندهٔ ارادت اجتماعی به شجاعت نظامی و شرافت متوفی است.

نتیجه‌گیری

تحلیل و بررسی «طرح و نقش کمان در سنگ‌قبرهای اسلامی موزهٔ باستان‌شناسی شهرستان خلخال» نشان می‌دهد که کمان به‌عنوان یکی از عناصر کلیدی در طراحی سنگ‌قبرهای اسلامی، نه‌تنها از منظر هنری و زیبایی‌شناختی، بلکه به‌طور عمیق‌تری از جنبه‌های معنوی، فرهنگی و اجتماعی تأثیرگذار بوده است. این بررسی‌ها نشان می‌دهد که استفاده از کمان در طراحی سنگ‌قبرها، به‌ویژه در دوره‌های مختلف تاریخ اسلامی، نمادی از پیوند معنوی میان دنیای مادی و معنوی، زندگی و مرگ، و نماد استحکام و پایداری در برابر گذر زمان

بوده است. از جنبهٔ تاریخی، کمان‌ها به‌عنوان یک عنصر سنتی و اصیل در معماری و هنر اسلامی، در سنگ‌قبرها به‌طور خاص معنای خاصی پیدا کرده‌اند. این طرح‌ها به‌عنوان نمایانگر سنت‌ها و باورهای مذهبی در جوامع اسلامی تلقی می‌شوند و در کنار دیگر نمادها و تزئینات، زبان بصری پیچیده‌ای از مفاهیم دینی و فرهنگی را منتقل می‌کنند. به‌طور خاص، کمان به‌عنوان نمادی از قدرت، استحکام و پیوند میان آسمان و زمین در طراحی سنگ‌قبرها مورداستفاده قرار گرفته است. در سنگ‌قبرهای اسلامی شهرستان خلخال، کمان‌ها معمولاً با دیگر نمادهای تزئینی مانند: گُل‌ها، گیاهان و نگاره‌های هندسی ترکیب می‌شوند. این ترکیب‌ها، علاوه‌بر تأکید بر زیبایی‌شناسی، نقش مهمی در تأثیرگذاری معنوی دارند و می‌توانند نشان‌دهندهٔ ارتباط عمیق میان زندگی دنیوی و اُخروی باشند. به‌ویژه در سنگ‌قبرهای مربوط به افراد برجسته یا شخصیت‌های مذهبی، طرح کمان و دیگر نمادها ممکن است به‌عنوان ابزاری برای تأکید بر وضعیت ویژه یا مقام معنوی فرد متوفی به‌کار رود. این نقشِ برجسته‌ها در تمامی موارد همراه با نقش محراب به‌کار رفته است. از منظر اجتماعی و فرهنگی، نقش کمان‌ها در سنگ‌قبرها نشان‌دهندهٔ تحولاتی است که در طول تاریخ در هنر و فرهنگ اسلامی اتفاق افتاده است. این طرح‌ها به‌ویژه در دوره‌های مختلف تاریخی تحت‌تأثیر تغییرات اجتماعی، فرهنگی و دینی بوده‌اند و از همین‌رو می‌توانند به‌عنوان مستنداتی ارزشمند برای شناخت تحولات این جوامع درنظر گرفته شوند؛ به‌عنوان مثال، در دوره‌هایی که جامعهٔ اسلامی تحت‌تأثیر تحولات سیاسی و اجتماعی قرار داشت، تغییرات در طراحی سنگ‌قبرها، به‌ویژه در شکل و سبک کمان‌ها و سایر تزئینات مشهود است. علاوه‌بر این، مطالعهٔ دقیق این سنگ‌قبرها و تحلیل نقش‌ها و طرح‌های کمان، بر اهمیت حفظ و نگه‌داری این آثار تاریخی تأکید دارد. این آثار نه‌تنها گنجینه‌های هنری با ارزش هستند، بلکه به‌عنوان نمادهایی از هویت فرهنگی، دینی و تاریخی جامعهٔ اسلامی در مناطق مختلف کشور عمل می‌کنند. اهمیت این موضوع زمانی بیشتر آشکار می‌شود که درنظر بگیریم این سنگ‌قبرها به‌عنوان میراث‌فرهنگی ناملموس، نقش مهمی در انتقال مفاهیم مذهبی و اجتماعی از نسلی به نسل دیگر ایفاء می‌کنند. درنهایت، تحقیق حاضر بر لزوم توجه به جزئیات هنری و معنوی سنگ‌قبرهای اسلامی تأکید دارد و پیشنهاد می‌کند که مطالعات بیشتری درزمینهٔ تحلیل نمادها و نقش‌ها در این آثار انجام شود. حفظ و مستندسازی این سنگ‌قبرها نه‌تنها برای نسل‌های آینده اهمیت دارد، بلکه می‌تواند به گسترش دانش ما درمورد هنر و فرهنگ اسلامی و بررسی ارتباطات فرهنگی در سرتاسر تاریخ این منطقه کمک کند. این آثار، با طراحی‌های پیچیده و نمادین خود، گواهی بر توانمندی‌های هنر اسلامی در ایجاد ارتباط میان مادیات و معنویات، گذشته و حال، و زندگی و مرگ هستند.

سپاسگزاری
از تمامی افرادی که در جهت انجام این پژوهش، پژوهشگران را یاری رسانده‌اند، کمال تشکر و قدردانی را داریم.

مشارکت درصدی نویسندگان
در این پژوهش نویسندهٔ اول ۶۰٪ و در گردآوری داده‌ها، تحلیل نتایج و نگارش بخش اصلی مقاله و نویسندهٔ دوم ۴۰٪ در بازبینی علمی، ارائه پیشنهادهای تحلیلی و اصلاحات نهایی، نقش داشته‌اند.

تعارض منافع
منابع مالی این مقاله توسط نویسندگان تأمین شده است.

کتاب‌نامه
- احسن، محمدمناظر، (۱۳۶۹). «زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان». ترجمهٔ مسعود رجب‌نیا: تهران.
- افخمی، بهروز؛ و ستارنژاد، سعید، (۱۴۰۰). «پژوهشی بر شناخت سنگ‌مزارهای دوران اسلامی شهرستان ورزقان در استان آذربایجان شرق». اثر، ۴۲(۴): ۵۵۲-۵۶۷. URL: http://athar.richt.ir/article-2-942-fa.html

- پاینده، ابوالقاسم، (۱۳۵۶). نهج الفصاحه (سخنان پیامبر اکرم (ص). تهران: جاویدان.
- پروین، صمد، (۱۳۹۵)، «بررسی باستان‌شناختی سنگ‌قبرهای اسلامی شهرستان مشگین‌شهر؛ مطالعۀ موردی قبرستان اونار». پایان‌نامۀ کارشناسی‌ارشد، دانشکدۀ ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
- پورکریم، هوشنگ، (۱۳۴۲). سنگ‌مزارهای ایران. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی ایران.
- ثمری، مریم، (۱۳۹۵). «مطالعه و بررسی سنگ‌قبرهای دورۀ اسلامی شهرستان اردبیل». پایان‌نامۀ کارشناسی‌ارشد، دانشکدۀ ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
- جعفرپورگله‌پردسری، سمیرا، (۱۳۹۸). «مطالعه و بررسی جنگ افزارهای دورۀ اشکانی در گیلان (مطالعات موردی محوطه‌های باستانی لیارسنگ بن املش،وسکه، میان‌رود و گوریه سر رضوانشهر)». پایان‌نامۀ کارشناسی‌ارشد، دانشکدۀ ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
- چارئی، عبدالرضا، (۱۳۸۷). «هنرهای سنتی: نقش های سنگ‌مزارهای گورستان دارالسلام شیراز». آینه خیال، ۶(۱):۱۳۲-۱۳۹. https://ensani.ir/fa/article/download/4110
- حرّعاملی، محمدبن حسن، (۱۳۸۵). وسائل الشیعه. چاپ هشتم، تهران: اسلامیه.
- خوش‌پسند، دنیا، (۱۳۸۹). فرهنگ جنگ‌افزار در شاهنامۀ فردوسی. به‌کوشش: عطاءالله کوپال، تهران، چاپ دوم.
- رازانی، زاهدی؛ و امیدیان، امید، (۱۴۰۰). «در آمدی بر مبانی اسلامی حفظ و مرمت سنگ قبور تاریخی براساس به احکام و مقتضیات شرعی». دانش حفاظت و مرمت، ۵(۱۴): ۱-۱۱. URL: http://kcr.richt.ir/article-6-1790-fa.html
- ستارنژاد، سعید؛ و پوردرخشش، حسین، (۱۴۰۰). «تحلیلی بر سنگ‌افراشته‌های دوران اسلامی گورستان اونار مشگین‌شهر (شمال‌غرب ایران)». مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۲(۳): ۲۷-۴۳. https://doi.org/10.22080/jiar.2021.21360.1003
- ستارنژاد، سعید؛ نریمانی، مصیب؛ و عزیزی، شیما، (۱۳۹۹). «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و تحلیل سنگ‌مزارهای اسلامی شمال‌غرب ایران (مطالعۀ موردی دورۀ ایلخانی تا پایان دورۀ صفویه)». نگره، ۱۶(۵۹): ۱۶۳-۱۷۷. https://doi.org/10.22070/negareh.2020.4881.2338
- سرفراز، علی‌اکبر؛ و آورزمانی، فریدون، (۱۳۹۸). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: انتشارات سمت.
- شاکر، محمود، (۱۳۷۹). التاریخ الاسلامی. دارالمعرفه.
- شعبانی، رضا، (۱۳۸۹). «مطالعات میدانی بر روی سنگ‌قبرهای اسلامی ایران». مطالعات باستان‌شناسی ایران، ۸(۱): ۴۵-۶۰.
- صحیح بخاری، حدیث شمارۀ ۲۹۲۱؛ صحیح مسلم، حدیث شمارۀ ۱۹۱۷.
- صدرایی، علی؛ و معروفی‌اقدم، اسماعیل، (۱۴۰۰). «پژوهشی بر بازتاب ادوات جنگی در نقوش سنگ قبور دوران اسلامی ایران». اثر، ۴۲ (۳) :۴۲۴-۴۴۶. URL: http://athar.richt.ir/article-2-901-fa.html
- غفاری‌فرد، عباسقلی، (۱۳۸۸). زن در تاریخ‌نگاری صفویه. تهران: امیرکبیر.
- فرخ، کاوه، (۱۳۹۵). سواره‌نظام زبده ساسانیان ۶۴۲_۲۲۴ ب.م. مترجم: فخرالسادات بصام، تهران: نشر شاپیکان.
- کاظم‌پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ و شکرپور، شهریار، (۱۳۹۹). «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارات اسلامی موزۀ شهر اهر». نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۵(۱): ۷۱-۸۶. https://doi.org/10.22059/jfava.2018.266150.666028
- کخ، هاید ماری، (۱۳۸۶). از زبان داریوش. مترجم: دکتر پرویز رجبی، تهران: نشر کارنگ.
- کمپفر، انگلبرت، (۱۳۶۳). سفرنامۀ کمپفر. ترجمۀ کیکاووس جهانداری، تهران: نشر: خوارزمی، چاپ سوم.

- محمدیان، فخرالدین؛ و شریف‌کاظمی، مهرآفرین، (۱۳۹۸). «بازتاب جایگاه نقش تیر و کمان در تاریخ و فرهنگ ایران». پژوهش هنر دانشگاه هنر اصفهان، ۱۷(۹): ۳۳-۴۶. https://ph.aui.ac.ir/article-1-714-fa.pdf
- ملک‌شهمیرزادی، صادق، (۱۳۹۱). ایران در پیش از تاریخ: باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده‌دم شهرنشینی. تهران: انتشارات سبحان نور.
- نورمحمدی، محمد؛ و بیاتلو، حسین، (۱۳۹۱). «تنوع و تکامل پرتابه‌های جنگی در دوره اسلامی». تاریخ و تمدن اسلامی، ۸(۱۶): ۸۷-۱۱۶. SID. https://sid.ir/paper/157149/fa
- ورجاوند، پرویز، (۱۳۶۶). هنرهای سنتی ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- وندائی، میلاد، (۱۳۹۲). نقوش برجستهٔ ساسانی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
- هوشنگ‌پور، کریم، (۱۳۴۲). «سنگ‌مزارهای ایران». هنر و مردم، ۱۲: ۲۹-۲۹.

- Afkhami, B. & Saternjad, S., (2021). "A Study on the Identification of Islamic Tombstones in Varzaqan County, East Azerbaijan Province". *Athar*, 42(4): 552-567. http://athar.richt.ir/article-2-942-fa.html (In Persian).
- Ahsan, M. M., (1990). *Social Life under the Abbasid Rule.* Translated by M. Rajabnia. Tehran. (In Persian).
- Amin, O., (1981). *Islamic Art and Architecture.* Cairo: American University in Cairo Press.
- Atlas Mythica. (n.d.). Bow and arrow symbolism & meaning (leadership, fate & more). Retrieved from: https://atlasmythica.com/bow-and-arrow-symbolism-meaning/
- Bivar, A. D. H., (1972). "Cavalry equipment and tactics on the Euphrates frontier". *Dumbarton Oaks Papers,* 26: 271-291. https://doi.org/10.2307/1291323
- Blair, S. & Bloom, J., (2006). *The art and architecture of Islam: 1250–1800*. Yale University Press.
- Canby, S. R., (2009). *Islamic art in detail*. British Museum Press.
- Chareei, A., (2008). "Traditional Arts: Tombstone Motifs in Dar al-Salam Cemetery, Shiraz". *Ayeneh-Khayal,* 6(1): 132-139. https://ensani.ir/fa/article/download/4110 (In Persian).
- Department of Arms and Armor. (2004). "Islamic arms and armor". In: *Heilbrunn timeline of art history*. The Metropolitan Museum of Art. Retrieved from http://www.metmuseum.org/toah/hd/isaa/hd_isaa.htm
- Elgood, R., (1994). *The Arms and Armour of Arabia in the 18–19th and 20th Centuries.* London: Scolar Press.
- Ettinghausen, R., Grabar, O. & Jenkins-Madina, M. (2001). *Islamic art and architecture: 650–1800.* Yale University Press.
- Farrokh, K., (2016). *The Elite Cavalry of the Sassanids 224–642 CE.* Translated by F. Basam. Tehran: Shapikan Publishing. (In Persian).
- Felix, J., (2015). *Early Tools and Weapons: A Glimpse into Prehistoric Innovation.* Chicago: Pretech Publications.
- Ghaffari-Fard, A., (2009). *Women in Safavid Historiography.* Tehran: Amir Kabir. (In Persian).
- Golombek, L., (1988). "The stylistic evolution of Islamic tombstones in Iran". *Iranian Studies*, 21(1-2): 47-72.

- Grabar, O., (1992). *The mediation of ornament*. Princeton University Press. https://doi.org/10.1353/book.114743

- Harami, M. b. H., (2006). *Wasael al-Shi'a.* 8th Edition, Tehran: Islamiya. (In Persian).

- Houshangpour, K., (1963). "Tombstones of Iran". *Honar va Mardom,* 12: 29-29. (In Persian).

- Ibrahim, T., (2016). "Notes on the bow in al-Andalus and its ideological historical context". *MANQUSO,* 5: 91–95.

- Insoll, T., Almaharai, S. & MacLean, R., (2019). *The Islamic funeral inscriptions of Bahrain, pre–1317 AH/1900 AD.* Brill. https://doi.org/10.1163/9789004383661

- Jafarpoor Goleh Pardasri, S., (2019). "Study and Analysis of Parthian Era Weapons in Gilan (Case Studies of Ancient Sites Liar Sang, Bon Amlesh, Vaske, Mian Rud, and Guriyeh Sar of Rezvanshahr)". Master's Thesis, Faculty of Literature and Humanities, Department of Archaeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.(In Persian).

- Kaempfer, E., (1984). *Kaempfer's Travelogue.* Translated by K. Jahandari. Tehran: Khwarazmi, 3rd Edition. (In Persian).

- Kazempour, M. & Shokrpour, S. (2021). "A symbolic analysis of Islamic period gravestones in the Ahar Museum". *International Journal of Historical Archaeology,* 25(4): 1065-1086. https://doi.org/10.1007/s10761-021-00588-6

- Kazempour, M., Mohammadzadeh, M. & Shakerpour, S., (2020). "Symbolic Analysis of Islamic Tombstone Motifs at Ahar Museum". *Fine Arts Journal: Visual Arts,* 25(1): 71-86. https://doi.org/10.22059/jfava.2018.266150.666028 (In Persian).

- Khosh-Pasand, D., (2010). *The Culture of Weapons in Ferdowsi's Shahnameh*. edited by A. Koopal, Tehran, 2nd Edition. (In Persian).

- Kleiss, W., (1969). "Islamic steles in North-Western Iran". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran,* 1: 84-96.

- Koch, H.-M., (2007). *From the Words of Darius.* Translated by P. Rajabi. Tehran: Karang Publishing. (In Persian).

- Latham, J. D. & Paterson, J. M. (1970). *Saracens and Crusaders.* London: Routledge.

- Malek-Shahmirzadi, S., (2012). *Prehistoric Iran: Archaeology from the Beginning to the Dawn of Urbanism.* Tehran: Sobhan Noor Publications. (In Persian).

- Maler, W., Shyeh, S. K. M., Oetomo, R. W. & Suprayitno, M. S., (2020). Comparison between Barus and Plak-Pling tombstones based on analysis of motif design.

- Mohammadian, F. & Sharif-Kazemi, M., (2019). "The Role of Bow Motifs in Iranian History and Culture". *Honar-e Pazhouhesh,* 17(9): 33-46. https://ph.aui.ac.ir/article-1-714-fa.pdf (In Persian).

- Mohammadian, M. *et al.,* (2020). "Bow motifs in the Islamic art of Northwest Iran". *Nagreh Quarterly,* 16(59): 163-177. https://ph.aui.ac.ir/article-1-714-fa.pdf

- Nazari, A., Ahmadi, M. & Mohammadi, R., (2020). "Study of Islamic tombstones in Northwestern Iran". *Iranian Journal of Archaeology*, 12(3): 45-60.

- Nicolle, D., (1996). *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350.* London: Greenhill Books

- Nourmohammadi, M. & Bayatloo, H., (2012). "Diversity and Evolution of Projectile Weapons in the Islamic Period". *Islamic History and Civilization,* 8(16): 87-116. SID: https://sid.ir/paper/157149/fa (In Persian).

- Paayandeh, A., (1977). *Nahj al-Fasahah (Sayings of the Holy Prophet Muhammad (PBUH)).* Tehran: Javidan. (In Persian).

- Parvin, S., (2016). "Archaeological Study of Islamic Tombstones in Meshginshahr County: Case Study of Onar Cemetery". Master's Thesis, Faculty of Literature and Humanities, Department of Archaeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran. (In Persian).

- Pourkarim, H., (1963). *Tombstones of Iran.* Tehran: Iran Cultural Heritage Organization. (In Persian).

- Razani, Z. & Omidian, O., (2021). "An Introduction to Islamic Principles of Preservation and Restoration of Historical Tombstones Based on Sharia Rules". *Journal of Conservation and Restoration,* 5(14): 1-11. http://kcr.richt.ir/article-6-1790-fa.html (In Persian).

- Ruggles, D. F. (2011). *Islamic art and visual culture: An anthology of sources*. Wiley-Blackwell.

- Sadraei, A. & Maroufi-Aghdam, E., (2021). "A Study on the Reflection of Weapons in the Motifs of Islamic Tombstones in Iran". *Athar*, 42(3): 424-446. http://athar.richt.ir/article-2-901-fa.html (In Persian).

- Sahih al-Bukhari, Hadith No. (2921). Sahih Muslim, Hadith No. 1917. (In Persian).

- Samari, M., (2016). "Study and Analysis of Islamic Tombstones in Ardabil County". Master's Thesis, Faculty of Literature and Humanities, Department of Archaeology, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran. (In Persian).

- Sarfaraz, A. A. & Avrzamani, F., (2019). *Coins of Iran from the Beginning to the Zand Era*. Tehran: SAMT Publications. (In Persian).

- Saternjad, S. & puor derakhshesh, H., (2021). "An Analysis of Islamic Stelae in Onar Cemetery, Meshginshahr (Northwest Iran)". *Journal of Islamic Archaeology Studies,* 2(3): 27-43. https://doi.org/10.22080/jiar.2021.21360.1003 (In Persian).

- Saternjad, S., Narimani, M. & Azizi, (2020). "Typology, Classification, and Analysis of Islamic Tombstones in Northwest Iran: Case Study from the Ilkhanid to the End of the Safavid Period". *Negareh Quarterly,* 16(59): 163-177. https://doi.org/10.22070/negareh.2020.4881.2338 (In Persian).

- Setarnezhad, B. & Afkhami, S. (2021). "Research on Islamic period tombstones in Varzeqan, East Azerbaijan Province". *Scientific Quarterly,* 42(4): 552-567.

- Shabani, R., (2010). "Field Studies on Islamic Tombstones of Iran". *Iranian Archaeological Studies,* 8(1): 45-60. (In Persian).

- Shaker, M., (2000). *Al-Tarikh al-Islami.* Dar al-Ma'rifah. (In Persian).

- Thompson, J., (2003). *Islamic inscriptions: Analysis and interpretation*. Edinburgh University Press.

- Vandayi, M., (2013). *Sassanian Reliefs.* Tehran: Islamic Azad University, Printing and Publications Organization. (In Persian).

- Varjavand, P., (1987). *Traditional Arts of Iran.* Tehran: University of Tehran Press. (In Persian).

- Welch, A., (1979). *Calligraphy in the arts of the Muslim world*. The Asia Society.

- Welch, A. (2006). *Art and Architecture of the Islamic World.* Oxford: Oxford University Press.

- Wilcox, P., (2001). *Rome's Enemies 3: Parthinas and Sassanid Persians*. Oxford, United Kingdom: Osprey Publishing.